

Я.В. Пилипчук

ТОРГІВЛЯ ТА РЕМЕСЛА У ДАШТ-І КИПЧАК

Питання історії матеріальної культури кипчаків досліджені у студіях Г. Федоров-Давидова, С. Плетньової, В. Іванова, О. Євглевського та Т. Потьомкіної [Євглевский, Потемкина 2000а; Євглевский, Потемкина 2000б; Федоров-Давыдов 1966; Плетнева 1990; Иванов, Худяков 2006; Иванов, Крыласова 2006]. Завданням цієї студії є дослідити, яку роль у житті кипчаків відіграло місцеве ремісничє виробництво та наскільки важливим був імпорт іноземних товарів.

Ремесло кожум'яки та ткалі було суто жіночою прерогативою [Плетнева 1990, 127–128]. Жінки обробляли шкіри тварин та шивали їх нитками з жил. Зі шкіри вони готували одяг та капелюхи для простих кочівників. Коштовні тканини призначалися для кипчацької аристократії, і цю роботу жінки виконували з більшою ретельністю та старанністю. Також до їхніх обов'язків входив обробіток повсті для юрт.

Для виробництва зброї та обладунків були необхідні майстерні ковалі. У Центральному Казахстані існувало кілька родовищ заліза, що активно розроблялися. У Східній Європі центрами металургії могли бути райони Донецького кряжу, Кавказьких гір та Карпат. Металургів та ковалів тюрки називали "темурлук". Досить розвинутим було зброярство. Йачі виробляли луки, окчи – стріли, сунучі – списи, йарикчи – іншу зброю. Цим ремеслом займались винятково чоловіки [Ахинжанов 1995, 251–254; Плетнева 1990, 122]. Кресала та ножі були дивовижно одноманітними для усього простору Дашт-і Кипчак. З кузні до кузні передавались технологічні нововведення, як-от білі викривленість шаблі, арочні прості стремена, вудила з великими плоскими кільцями [Плетнева 1990, 122].

Важливим ремеслом була праця теслі. У похованні на річці Молочній було знайдено миску з дерева, що була виготовлена для побутових потреб. Вільгельм Рубрук вказує, що обов'язком чоловіка було виготовлення луків, стріл, сидел та підвод. Також вони виробляли кінську зброю. Кипчаки шанобливо ставилися до дерева. Якщо підвода вже була непридатною для використання, то вони не використовували її для розпалення вогнища. Підводи ремонтувались, і за ними ретельно стежили [Рассамакин 2003, 207–230; Шолобудов, Лесничий 2003, 193–206; Рубрук 1957, 91–92, 101]. З дерева виробляли острі юрти, підводи, сидла, руків'я ножів та нагайок, піхви, колчани. З кістки виробляли накладки для луків і колчанів, пряжки, застібки для пут та вуздечки, кульки для сидел, стріл та набалдашники для жезлів. Ремені у кипчаків мали певні особливості, крем'яні мали фігурну пряжку та фігурний наконечник. За відсутності кишень ремені зволіали закріплювати різноманітні речі. На кипчацьких кам'яних статуях вони частіше за все зображувались на спині [Іванов, Крыласова 2006, 27–28; Иванов, Худяков 2006, 515; Стеблева 2007, 13].

У ремісничих майстернях відливалися дзеркала зі світлої бронзи. Ці дзеркала шліфувались майстрами. Кипчацькі ремісники навіть намагались наслідувати дзеркала Китаю та Ірану. З упевненістю можна стверджувати, що дзеркала вироблялись на замовлення знатних кипчацьких аристократок. Також користувались попиту срібні жіночі сережки та намиста [Плетнева 1990, 124–125].

Сережки у західноєвразійських кочівників не відзначались особливою складністю. За правило, вони були виготовлені у формі незімкнутого кола з мідного або срібного металу круглого зрізу. Це були чоловічі сережки. Жіночі сережки поділялися на сім типів

Перший тип – круглі та кільчасті. Другий – кільчасті з напускною бусиною. Третій тип – кільчасті з біконічним дутим великим нанизуванням. Четвертий тип – кільчасті з шістьма-п'ятьма променями, що відходили донизу. П'ятий тип – краплеподібні та на шістьма петлі. Шостий – кільчасті, невеликі, з довгою підвіскою, яка закінчувалась бусиною. Сьомий тип – це сережки з шістьма лопатями. Жіночі сережки були великими (до 10 см) і виготовлялися з круглого дроту. Їх прикрашала напускна бусина біконічної або краплеподібної форми. Бусина мала випуклий орнамент з витого шнура. Сережки були популярними серед жінок, оскільки утворювали зв'язок з дзеркалами, намистами та деталями одягу. Саме у такій формі вони зображені на жіночих кам'яних скульптурах [Іванов, Крыласова 2006, 20–23].

Нагрудні прикраси жінок включали намиста, гривни та великі підвіски. Намиста виготовлялися за формою бусин чи підвісок на шість типів. В одних групах буси переливалися, а в інших їх взагалі не було. Великі нагрудні підвіски зображені усього на 26 скульптурах. Вони поділяються на шість типів. До поховань кипчаки клали гривни. Срібні гривни клали до поховань кочівників, де вони позначали статус свого володаря [Плетнева 1974, 45–47; Потемкина 2010, 135–144].

Особливе значення для кипчаків мало спорядження бойового коня. Це була візитна картка власника. До спорядження входили зброя, скребки та засоби захисту коня. Зброя виготовлялася з вудил, стремен, пряжок та сідел. Металічні бляхи оздоблювалися позолоткою, орнаментом та накладками. Вузечки прикрашались бубонцями. Якщо власник був кочівником, то зброя оздоблювалася сріблом та золотом [Федоров-Давыдов 1966, 16–20]. Жіночі сідел, як правило, у похованнях зберігаються дерев'яна основа, сліди шкіри та іноді металеві частини. У сідел східноєвропейських кочівників була висока передня лука. Сідло прикрашалося кістяними накладками, оздобленими циркульним орнаментом або гравійованими геометричними лініями [Федоров-Давыдов 1966, 21]. Стремена поділялись на вісім типів і виготовлялись із заліза. Пряжки були залізні та кістяні [Федоров-Давыдов 1966, 11–16].

Кресала у похованнях кочівників були здебільшого імпортованими. Тільки скобоподібні прикраси вироблялися безпосередньо степовими майстрами. Подібні на калач, овальні та прямокутні кресала запозичувались кочівниками у сусідів. Кресала при похованні використовувались як супровідний інвентар. Вони відігравали роль амулета [Евглевский, Потемкина 2000, 203].

Багато престижних товарів використовували жінки. Здебільшого це були коштовні вироби, коштовний одяг, ювелірні вироби та прикраси. Реконструювати зовнішній вигляд кипчацьких аристократок допомагають дані археологічних досліджень. Найхарактернішою ознакою жіночих поховань є наявність прикрас [Іванов, Крыласова 2006, 20–23]. Дзеркала були характерною особливістю жіночих статуї [Плетнева 1974, 47–49].

Жіночий комплекс одягу складався з відкритого каптана, нижньої сорочки, штанів та чобіт. Каптан, як правило, мав округлий або стоячий комір. Жіночі каптани були розшиті по низу, полах, плечах, рукавах та коміру. Оздоблення прикривало шви. Для прикрашення одягу використовувалися шовкові тканини, вишивка та аплікація. Особливістю жіночого каптана було те, що, на відміну від чоловічого, обробка ніяк не пов'язувалась з коміром. Вона починалась від грудей та йшла до паса. Груди не закривались каптаном, але не були повністю оголені. Їх прикривала сорочка, через яку було видно груди. Сорочка мала смугу на подолі та довгі рукави. Плечі були прикриті пелериною. Поли каптана розходились і, як правило, заправлялись у штани. Комір був шитим та стоячим. Паски, штани та чоботи жінок були подібні на чоловічі. На паску підвішували гребінець, дзеркала та валіску [Доде 2001, 53–55, 59–61].

Одяг жінок виготовлявся з різноманітних тканин. Так, у “Слові о полку Ігоревім” згадані “паволоки” та “оксамити”. “Паволоки”, тобто шовкові тканини, кипчаки могли використовувати під час походів на Русь чи на Балканський півострів. Також вони могли бути придбані внаслідок торгівлі з ромеями. “Оксамити” мали бути предметом імпорту, оскільки вироблялися з бархатної та атласної парчі, а також золотої нитки. Ці товари були предметами розвинутої економіки й також могли бути куплені у кримських володіннях Візантійської імперії. У слов'янських джерелах згадувалися різні види одягу. “Япанчі” –

це епанча (вид бурки), а кожух – це різновид каптана, який мав більш побутове призначення. “Узором’ем” могли називати різного роду оздоблені речі [Доде 2001, 54].

Найбільшою різноманітністю відзначалися капелюхи, яких, за Н. Криласовою та В. Івановим, існувало три типи. Перший характеризувався високою тулією, а на спину спускалась лопать, яка прикривала коси. Лопать – це частина головного убору. По обидві сторони обличчя випускались коси, протягнуті через срібні кола, нашиті на повстяні кульки, утворюючи роги. Другий тип – це невеликі круглі пласкі капелюшки, що спускалися по щоках до вух. Потилиця прикривалася лопаттю та перехоплювалася стрічкою. Третій тип – низькі пласкі капелюшки без особливих прикрас – існували і в інших народів [Іванов, Крыласова 2006, 112–113]. С. Плетньова виокремлювала шість типів капелюхів. Зокрема, з капелюхів на спину спускались лопать і коси, що були переплетені між собою. На потилиці лопать була прикріплена до капелюха і покривала спину до паска, а іноді ще нижче. Коси закладалися у футляри з матерії та оздоблювали лопать з двох сторін [Плетнева 1974, 38]. Наспинні прикраси кипчацьких аристократів поділялися на три типи [Плетнева 1974, 38–41]. Важливою деталлю були роги – рубчасті півкола, що обрамляли обличчя. Вони були вигнуті від полів капелюха до плеч, іноді були подвійними. Археологічно від них залишилися штамповані півкільця, нашиті на повстяні валики. Прикраса мала не тільки орнаментальне, а й магичне значення. Статуй з рогами більше, ніж безрогих [Плетнева 1974, 41–42].

На багатьох статуях зображені додаткові деталі та прикраси капелюхів. Це капелюшки, котрі прилягають до голови, що, на відміну від високих капелюхів, вдягалися для утримання тепла. На чолі кріпилися стрічки – прямі чи вигнуті півколами, – які сходилися під капелюхом на лобі. Стрічки закріплювали капелюх на голові, при цьому міцно охоплюючи голову. Капелюх також прикріплювався за допомогою шнура, котрий був пришитий до капелюха та пропущений під підборіддям. Шнури чи тонкі ланцюжки прикріплювались одним кінцем до капелюха, іншим – до сережки [Плетнева 1974, 42–44].

Окрім жінок-аристократок були ще жінки простих воїнів та невільниці. Обов’язки жінки у кочовому соціумі полягали в тому, щоб правити підводою, ставити на воєнне житло, виготовляти повсть і зводити будинок, доїти корів, готувати сир, збивати молоко, сушити та обробляти шкіри. Вони виготовляли кожухи та ремонтували одяг, були берегинями домашнього вогнища та виховували дітей. Ззовні юрти прикрашалися технікою аплікації. Зображення мали форму дерев, тварин, лоз та птахів [Рубрук 1957, 92; Ахинжанов 1995, 250].

Із кримських міст кипчаки отримували коштовні речі, зокрема тканини, вина та ремісничі вироби. З Русі привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи з Мордовії до степів надходили сьюльгами. З країн Близького Сходу через Судак, Дербент та Саксін кипчаки могли отримати коштовні тканини, прикраси та зброю з арабськими надписами. Монети у кочівницьких похованнях зустрічались рідко, тож ми не можемо говорити про те, що грошові відносини були широко розповсюджені у Дашт-і Кипчаку. Торгівля у степу часто проводилася у вигляді обміну великих партій речей. Кипчаки обмінювали продукти скотарства та худобу на потрібні їм вироби землеробів. У цьому відношенні вони були схожі на попередніх кочівників східноєвропейських степів. Оповідаючи про товари, котрі можна було придбати у Судаку, Ібн ал-Асір у першу чергу називав невільників. Після цього він згадував бургаські хутра, білок та бобрів. Кипчаки обмінювали хутро соболя на сіль. До Мавераннахру кочівники постачали м’ясо тварин, овець, биків та коней, а звідти отримувати виноград, родзинки, ласощі, ковдри-мульти парчу, одяг, рибу [Ахинжанов 1995, 262–264; Федоров-Давыдов 1966, 212–217].

Чимало відомостей маємо з поховання кипчацького хана у Чингульській могилі. Серед коштовних виробів, які були при ньому, знайдено золотий ланцюг, нагрудний ланцюг з електрових дротинок, два золотих персні, три шовкових ремені, золотий валик, стрижень-жезл, срібну чашу, срібну курильницю з позолотою, два шовкових каптана. Шовк майстерно виконані та складні за технологією виготовлення вироби були іноземного виробництва. Кипчацькі аристократи могли дозволити собі придбати престижні товари. У похованнях ханів знаходять численні ювелірні вироби, золото та срібло [Отрошенко, Рассамкин 1986, 14–36; Отрошенко, Рассамкин 1991, 269–271].

бутове призначення [1, 54].

риласовою та пією, а на степового убору. Платя, нашиті з кі капелюшної прехоплювали трас – існували окремі ремісники, що будували і покривали оздоблювали аристократичні – рубчасті плеч, іноді, нашиті на шапки. Статуї

ків. Це капелюшні, вдягалися злами, – як і, при цьому, зуря, котрий сі ланцюжок [974, 42–44]. Обов'язки на возах убивати масово одяг, були нашалися з убрुक 1957.

ни, вина та шоломи. Зак, Дербент арабськими не можемо і-і Кипчак. Кипчаків. У цих степів ершу чергу в. Кипчаків ясо тварин, и-мульхам [7].

могилі. Сеудний латиний витий аптани. Ці ноземного кні товари трошенко.

Значні прибутки приносила работоргівля. Під час своїх набігів та походів кипчаків захоплювали у полон мешканців сусідніх держав. Галицько-волинський літописець повідомляв, що кипчаки під час походів забирали в рабство селян-чоловіків із жінками [Ипатьевская... 1962, 265]. Потрапляли в рабство і військовополонені під час війн із ромеями [Spinei 2003, 230]. Траса работоргівлі починалась у степах і виходила до кримських міст, а звідти, перетинаючи Чорне море, доходила до Синопа. Крим у складності багатьох поколінь кочівників пов'язувався з работоргівлею. Із Синопа рабів потрапляли до Сиваса, де розміщувався один з ринків [Саки].

У похованнях кочівників знайдено амфори, що могли потрапити до степів внаслідок торгівлі з візантійськими містами Криму. Вони належали багатим кочівникам-воїнам [Евглевский, Потемкина 2000а, 221]. Також у похованнях воїнів знайдені одноручні мечі. Глечики ж зустрічались у похованнях різних соціальних категорій населення. Торговля надходила до степів із Русі та Візантійської імперії [Евглевский, Потемкина 2000б, 221–223].

Єдиним виробом, який був пристосованим для споживання їжі та вироблявся у степі, був котел. Цей ремісничий виріб є характерною особливістю кочівницьких поховань. У похованні одного кочового вождя був знайдений бронзовий котел. Поряд з ним був черпак. Він, на нашу думку, мав парадну функцію. Реалії побуту під час походу мали бути іншими, а котел мав бути залізним. Кипчаки не займалися гончарством, а були кераміками та металургами. Кераміку вони обмінювали на якийсь товар під час візитів до Русі та Русі [Рассамакин 2003, 212].

Кипчаки активно торгували з надчорноморськими містами. Під їхні мури вони приносили свою худобу та полонених. Особливо тісними були зв'язки з Матархою, Судаком та Херсоном. У цьому відношенні кипчаки нагадували печенігів, які також активно торгували з надчорноморськими візантійськими містами. Судак, Матарха та Херсон були для кочівників вікном до Візантії, звідки вони отримували ювелірні вироби, шовкові тканини. Не випадково саме в Криму була складена перша частина «Кодексу Юстиніана». Вона була складена купцями для купців. Там були вказані латинські, перські та грецькі терміни для понять «базар», «торгівля», «продавець», «сплата», «борг», «купівель», «ціна», «монета», «чорнило», «папір» та інших, що стосувалися комерції. Були використані терміни для прянощів, парфумів, коштовностей та рабів. Окрім того, використовувались терміни, які позначали майновий статус кочівника, – «знатний», «щедрий» [Плетнева 1990, 120–121].

Важливим джерелом прибутку було захоплення у полон знатних бранців. Під 1185 р. повідомляють про те, як Рюриківичі потрапили у полон до кипчаків. Ігоря Святославича полонив простий воїн Чілбук. Кончак викупив у цього воїна руського князя [Ипатьевская... 1962, 641–644]. Георгій Пахімер та ал-Айні повідомляли про масові закупівлі кипчакських рабів єгипетськими султанами [Пахімер 1862, 163–165; Тизенгаузен 1884, 503]. Торговля рабами зафіксована й у більш ранній час. Арабські хроністи, описуючи торгівлю давніх арабів, вказували, що вони продають у рабство слов'ян. Зокрема, зазначається, що маври продавали полонених у Румі. Румом у цьому випадку були візантійські володіння в Криму [Захочер 1967, 55–56]. Костянтин Багрянородний повідомляв, що центром торгівлі з печенігами був Херсонес [Константин Багрянородний 1991, главы 6–7]. Кипчаки здійснювали свої набіги на Русь пізньої весни та влітку, коли на полях здійснювались роботи по догляду за майбутнім врожаєм. Під час набігу кипчаки, як правило, убивали дорослих чоловіків, а увірвавшись до поселень, брали у полон їхніх жінок та дітей. Також здобиччю для них були кобили селян [Ипатьевская... 1962, 252–253, 265]. Про море Сиднейське як одну з географічних назв, пов'язаних з долею Бейбарса, згадували Ібн Шедд та Ібн Таргібірди [Саки; Тизенгаузен 1884, 542].

Під час подорожі степами деяким полоненим роз'ятрювали рани та перерізали суглоби для того щоб вони не могли втекти. Про знущання над полоненими також повідомляв візантійський літописець Себастиан. При цьому такі полонені звичайно мали коштувати дорожше, ніж здорові бранці. Погане поводження з полоненими було можливе у тому разі, коли їх було занадто багато, щоб турбуватися про те, як вони виглядають. Полонені русів серед кипчаків у середині XI ст. було настільки багато, що усіх їх відразу не

вдалося продати. Полонені, яких кипчаки продали у Криму в 1097 р., до того пробули кілька місяців у ролі домашніх рабів у кипчацьких “вежах” [Армянские источники о монголах 1962, 23; Патерик Киево-Печерський 2001; Литаврин 2001].

Херсон як місце работоргівлі згаданий у Києво-Печерському патерику. У цьому джерелі вказано, що кипчаки продавали полонених перекупникам-євреям. Проте необхідно критично ставитись до свідчень Києво-Печерського патерика і враховувати його специфіку. Ідеологічна спрямованість цього джерела була антиєврейською. Також слід зазначити, що наприкінці XI ст. у Візантійській імперії активізувалися антиєврейські настрої. Під впливом таких настроїв у Візантії й був створений на Русі Києво-Печерський патерик. За таких умов відбулася демонізація образу євреїв у Києво-Печерському патерику. Євреї могли бути работоргівцями, але вони були не єдиними, хто цим займався. Торгувати рабами міг будь-який нехристиянин.

Херсон взагалі був центром работоргівлі, у якому руси продавали в рабство полонених кипчаків, а кипчаки – полонених русів. Християнин міг володіти рабом за таких умов: 1) якщо раб народився від батьків рабів; 2) якщо раб був язичником; 3) якщо раб втратив свободу внаслідок рішення суду. В інших випадках ромеї вели торгівлю через посередників. Кипчаки постійно прибували до цього міста, аби продати полонених. Під впливом работоргівлі русами припав на 90-ті рр. XI ст., коли кипчаки здійснили кілька великих походів на Русь [Патерик Києво-Печерський 2001; Литаврин 2001].

Цікаво, що пік работоргівлі у кипчаків припав на епоху монгольських завоювань. Так, Кутгуз потрапив до Єгипту транзитом з Дамаска, куди його продали монголи після перемоги над канглами у 1224 р. [Буниятов 1986, 195]. Посередниками у цій торгівлі мали бути хорезмійські купці, які з приходом монголів тільки посилили свої позиції. Через Гурганду та Рей Кутгуз мав потрапити до Сирії, а вже звідти – до Єгипту. Тюркські бранці утратились на острові у долині Нілу. З невольників сформувався мамлюцький корпус [Саміа Макриси 1966]. У 1222 р. дербентські кипчаки, відгукнувшись на заклик еміра Гандзакеці, зітнулися з грузинським військом і перемогли його. За свідченнями Кіракоса Гандзакеці кипчаки захопили у полон багатьох грузинів. Полонених вони обмінювали на їжу та скарби. Такі товари кипчакам постачали ширванці в обмін на рабів. Грузини взяли реванш наступного року. Після поразки від грузинів значна кількість рабів із числа кипчаків була продана на ринках Азербайджану та Ширвану. Внаслідок великої кількості полонених кочівників ціни на рабів упали [Армянские источники о монголах 1962, 23; Вардан Великий 1861; Ибн ал-Асир 1940, книга 12, О вторжении части кипчаков в Азербайджан и о том, что они сделали с курджами и что произошло с ними; Киракос Гандзакеці 1976, глава 12].

Поряд із захопленням у полон сусідів існувало й патріархальне рабство. Так, батьки не маючи засобів до існування, міг продати свого сина купцям, сподіваючись, що його дитині за кордоном буде краще, ніж у рідних степах. Інколи такі сподівання виправдалися. Багато кипчаків стали гулямами при дворах мусульманських володарів. Одним з таких прикладів є доля Шамс ад-Діна Ільденіза (Ільдегіза). Коли він був дитиною, його продали у рабство. Він став воїном, а потім очолив державу, що займала значну частину території Азербайджану та весь Західний Іран [Гусейнов 1980, 348–352].

Работоргівля була важливим джерелом прибутку для кипчаків, проте раби не були єдиним джерелом збагачення. Як вже зазначалося вище, кипчаки здійснювали обмін товарів з Візантійською імперією, зокрема обмінювали рабів і продукти тваринництва на престижні товари та кераміку. Необхідно зауважити, що багато виробів, необхідних для повсякденного життя, виготовлялося у степах місцевими чоловіками та жінкам. Скоріш за все, велику шанувалася праця тих ремісників, які виробляли зброю та підводи.

Отже, кипчацькі ремісники самостійно виготовляли тільки речі, необхідні для побуту (одяг, взуття, знаряддя праці, зброю). Деякі ремісничі професії були суто жіночими та суто чоловічими. Жінки виготовляли одяг, чоловіки ж були теслями та ковалми. Престижні товари кипчаки купували у сусідів. Зазвичай це були одяг із коштовних тканин, ювелірні вироби та зброя. Кипчацькі аристократи володіли коштовностями та предметами краси іноземного виробництва. У Дашт-і Кипчак не були поширені товарно-грошові відносини, тож кипчаки обмінювали товар на товар. Вони продавали до країн Сходу полонених невольників, захоплених під час походу. Работоргівля була прибутковим бізнесом

того пробували істотичні джерела. Чеських володарів. Полонені були найпоширенішим товаром, походили як з русів та мешканців інших держав, так і з власного середовища.

цьому джерелі необхідно критично оцінити його специфіку, а саме: лід зазначити, що настрої. Під час патериків, атеріку. Європейська. Торгувати

рабство покладалося на рабам за трысяч; 3) якщо раб горгівлію через колоненіх. Покілька великих

завоювань. Так, толи після переїзду мали бути через Гургандж і бранці утримані корпус [Сакік еміра Гянджа, коса Гандзакеці і на їку та одні реванші наступників була продавана істотичні кочівників і Великий 1862 і о том, що оне глава 12].

ство. Так, батько аючись, що його ання виправдовували. Одним з володарів. Одним з в дитиную, його а значну частину 2].

оте раби не були дійсновали обміну і тваринництва на в, необхідних для а та жінкам. Особливі

необхідні для пелі суто жіночих іями та ковалями. із коштовних тваринностями та прі товарно-грошові до країн Сходу івим бізнесом кия-

ЛІТЕРАТУРА

- Абу-ль-Аббас аль-Макризи*. Книга поучений и назидания, [содержащихся] в описании кварталов и памятников [Каира] // *Семенова В.В. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте*. Москва, 1966 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Makrizi/text1.phtml?id=869>
- Армянские источники о монголах*. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. Москва, 1962.
- Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Алма-Ата, 1989.
- Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Алматы, 1995.
- Вардан Великий. Всеобщая история*. Москва, 1861 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Wardan/frameset4.htm>
- Гусейнов Р.А. Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI–XII вв.* // *Проблемы современной тюркологии*. Алма-Ата, 1980.
- Доде З.В. Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории*. Москва, 2001.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Кресала в позднекочевнических погребениях* // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, 2000а.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских номадов Развитого Средневековья* // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, 2000б.
- Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Т. 2: Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.
- Иванов В.А. Кыпчаки в Восточной Европе* // *История татар*. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Иванов В.А., Крыласова Н.Б. Взаимодействие леса и степи Урало-Поволжья в эпоху Средневековья (по материалам костюма)*. Пермь, 2006.
- Иванов В.А., Худяков Ю.С. Культура кочевников евразийских степей* // *История татар*. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г.* // *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1962.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей* / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Москва, 1991 // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412
- Киракос Гандзакеці. История Армении*. Москва, 1976 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frameset3.htm>
- Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав* // *История татар*. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Литаврин Г. Киево-Печерский патерик о работоторговцах-иудеях в Херсоне и мученичестве Евстратия Постника* // *Литаврин Г.Г. Византия и славяне (сборник статей)*. Санкт-Петербург, 2001 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Litavrin/KiPechPater.php
- Материалы по истории Азербайджана из "Тарих-ал-камиль" ("Полного свода истории") Абу-ал-Асира*. Баку, 1940 // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970
- Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингильского кургану* // *Археология*. Вип. 53. Київ, 1986.
- Отрощенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий хан з Чингильского кургану* // *Золото степу*. Київ – Шлезвіг, 1991.
- Патерик Киево-Печерський* / Упор. та прим. І.В. Жиленко; Відп. редактор В.М. Колпакова. 2-ге вид. Київ, 2001 // <http://litopys.org.ua/>
- Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг* / Под ред. проф. Карпова. Т. 1 (царствование Михаила Палеолога. 1255–1282). Санкт-Петербург, 1862.
- Плетнева С.А. Половцы*. Москва, 1990.
- Потемкина Т.М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами* // *Донецкий археологичний збірник: 2009–2010*. №13/14. Донецьк, 2010.
- Пріцак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім"*. Київ, 2008.
- Рассамакін Ю.Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции*

- вещевого комплекса // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 3: Половецкое время. Донецк, 2003.
- Саки К. Юрта на пирамиде, или О Байбарсе со слов средневековых летописцев // <http://www.kyrgyz.ru/?page=50>
- Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный текст древнетюркской литературы. Москва, 2007.
- Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.
- Шалобудов В.Н., Лесничий П.П. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 3: Половецкое время. Донецк, 2003.
- Golden P.B. Cumanica I: The Qırcaqs in Georgia // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. IX. Wiesbaden, 1984.
- Spinei V. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca, 2003.
- Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden – Boston, 2009.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

3.2012

*Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАНУ*

КИЇВ-2012